

УДК 930: 33(477) «1953/1964»

Ю.В. КОРОБКА

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕДУМОВ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТСТАЛІНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР

Коробка Юлія Віталіївна – доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, кандидат історичних наук

З другої половини 1950-х рр. у радянській історіографії закріпилося уявлення про тяжке становище у сільському господарстві країни на момент смерті Й. Сталіна. Цю тезу і в значній мірі її аргументацію успадкувала новітня російська й українська історична наука.

Ключові слова: історіографія, постсталінське керівництво, аграрна політика, передумови нового курсу.

Со второй половины 1950-х гг. в советской историографии сложилось устойчивое представление о тяжелом положении в сельском хозяйстве страны на момент смерти И. Сталина. Этот тезис и в значительной степени его аргументацию унаследовала новейшая российская и украинская историческая наука.

Ключевые слова: историография, постсталинское руководство, аграрная политика, предпосылки нового курса.

Since the late 1950s the Soviet historiography has coined a stable concept of the miserable condition of the nation's agriculture at the moment of Stalin's death. This assumption as well as the arguments in defense thereof have been inherited by the modern Russian and Ukrainian historical approaches.

Key words: historiography, the post-Stalin leadership, agrarian policy, the premise of a new course.

© Ю.В. Коробка, 2012

Аграрна політика постсталінського керівництва СРСР у значній мірі була детермінована деградацією сільського господарства країни, необхідністю рятувати ситуацію на селі. Відтак доцільно простежити розвиток наукового знання про цю визначальну умову, що спричинила початок перетворень у сільському господарстві. Такий розгляд дозволить точніше розставити акценти, повніше побачити проблеми, пов'язані з науковим опануванням історії економічного розвитку України у повоєнний час і в період «відлиги».

Мета статті – розгляд виникнення та розвитку історичних знань про передумови формування нового курсу аграрної політики постсталінського керівництва СРСР. В історіографічному освоєнні передумов модифікації аграрної політики після смерті Й. Сталіна розрізняються чотири періоди: перший – від початку вивчення у другій половині 1950-х рр. до усунення М. Хрущова від влади; другий – із середини 1960-х до середини 1980-х рр.; третій – від другої половини 1980-х до початку 1990-х рр.; четвертий – від 1991 р. і до сьогодні. Їх наявність обумовлювалась чинниками, що спричиняли зміни історіографічної ситуації.

Загальну спрямованість наукового опанування передумов нового курсу аграрної політики постсталінського СРСР визначали владні структури. Саме в їх середовищі було сформульовано міркування про наявність негативних тенденцій у розвитку сільського господарства. Висновки щодо провалів у сільському господарстві оприлюднювались у матеріалах, офіційно проголошених радянськими державними й партійними лідерами доби «відлиги». Пріоритет у цьому питанні належав Г. Маленкову, який у промові на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р. щодо ситуації в аграрній

сфері застосував доволі категоричні визначення: «відставання важливих галузей сільського господарства», «запущене становище» багатьох «колгоспів і навіть цілих районів», низькі врожаї зерна та інших культур, «нестерпне відставання у розвитку тваринництва» у громадському господарстві, «зниження доходів колгоспників від особистого підсобного господарства», «допущено скорочення поголів'я худоби й особливо корів у особистій власності колгоспного двору» тощо [12, с. 266, 267, 269].

Щоправда, маскуючи невтішні результати сталінського аграрного курсу і свого напрямку діяльності, як куратора сільського господарства у партійній верхівці, новий голова радянського уряду спробував пояснити таке становище посиленою увагою держави до важкої промисловості, як «основи соціалістичної економіки» і неможливістю одночасно розвивати виробництво предметів споживання [12, с. 264]. Як усвідомлення вищим керівництвом факту державного пограбування селянства, у цій промові пролунала заява про те, що шлях обмеження особистого підсобного господарства «суперечить політиці нашої партії у галузі колгоспного будівництва» [12, с. 269].

У доповіді на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС М. Хрущов майже дослівно відтворив основні положення промови Г. Маленкова стосовно похибок у розвитку сільського господарства країни. До об'єктивних причин, визначених Г. Маленковим, уперше було додано, тоді ще керівником партійного апарату, суб'єктивні чинники, закорінені «у недоліках нашої роботи, у вадах керівництва сільським господарством, причини, що залежать від нас самих» [27, с. 11]. Як бачимо, прикметною рисою цього зізнання є те, що тоді М. Хрущов не

виключав себе з числа винуватців. До прогалин у керівництві сільським господарством М. Хрущов відніс «перш за все порушення у ряді галузей сільського господарства принципу матеріальної зацікавленості» [27, с. 11]. За таких умов, наголошувалося у доповіді, «праця у громадському господарстві не надає колгоспнику належних прибутків на трудовні». До того ж, утиски «його інтересів у своєму підсобному господарстві призводять до того, що він тікає в місто» [27, с. 13].

Нову міру розуміння занепаду за Й.Сталіна сільського господарства засвідчила доповідь М. Хрущова на грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС. Щоправда, ім'я радянського диктатора, політика якого довела село до деградації, тоді не було названо, а всю провину було перекинуто на опозиційних М. Хрущову членів так званої «антипартиїної групи». Вони, на думку тепер уже беззаперечного лідера партії і держави, «не розумілися на сільському господарстві, неправильно ставилися до селянства, розглядаючи його як силу, що чинить спротив соціалістичному будівництву». Така хибна лінія, зазначав М. Хрущов, «призвела до того важкого становища, що ми мали до 1953 року» [26, с. 343]. У цій же доповіді зниження темпів зростання сільського господарства до 1953 р. ставилося у пряму залежність від політики партії: «внаслідок великих прогалин у керівництві колгоспами і радгоспами». Крім того, М. Хрущов згадав про системну оподаткування, що тоді «завдала сільському господарству великої шкоди», «не стимулювала зростання продуктивності праці, породжувала консерватизм у господарюванні, не привчала людей рахувати, скільки коштує вироблена продукція» тощо [26, с. 338, 365].

Так само відверто у тій же доповіді виглядали й інші зізнання М. Хрущова стосовно аграрного курсу Й.Сталіна. Так, у зерновиробництві СРСР перебував на рівні дореволюційної Росії. Серед негараздів, спричинених хибною політикою, радянський лідер назвав падіж у 1951 і 1952 рр. у громадському секторі через відсутність кормів сотень тисяч корів, мільйонів свиней і овець, заповідання великої шкоди садівництву тощо [26, с. 344–345, 366]. Ідеологічно-пропагандистські та коментаторські функції історичної науки в СРСР категорично вимагали від неї відгуку на спроби реформ в країні. У першій історіографічній період, з другої половини 1950-х рр., в історичній літературі сформувався стале уявлення про наявність під кінець сталінського правління кризової ситуації в аграрному секторі економіки, що була обумовлена об'єктивними (наслідки війни, першочергове завдання відновлення важкої індустрії) і суб'єктивними (значні помилки при керівництві галуззю, «спотворення ленінського вчення про колгоспне будівництво», порушення принципу матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства) причинами [10, с. 37], породженими культом особи [30, с. 6].

Пояснення причин відставання сільського господарства, в основному, зводилось до інтерпретації висновків із цього питання, зроблених вересневим (1953 р.) та грудневим (1958 р.) пленумами

ЦК КПРС. Дослідники також оперували найбільш кричущими відомостями, які свідчили про кризове становище сільського господарства, а саме – протягом тривалого часу виробництво зерна перебувало майже на рівні дореволюційної Росії, аж до 1953 р., тваринництво було чи не найбільш занедбаною галуззю сільського господарства [10, с. 34], а овочівництво й картоплярство переживали застій і не розвивалися [14, с. 11–12; 15, с. 7]. Разом із цими слухними причинами і красномовними свідченнями кризового стану аграрного сектора економіки на 1953 р. науковці активно послуговувалися політико-ідеологічними штампамі, які були відлунням боротьби за владу на вищих щаблях партійно-державної ієрархії. Так, Г. Маленкову, Л. Кагановичу та В. Молотову після їх невдалої спроби усунути М. Хрущова у червні 1957 р. закидалися «неправильне ставлення» до селянства, як до сили, що «чинить опір соціалістичному будівництву» [30, с. 6–7], або ж «недооцінка селянства» як союзника робітничого класу в «будівництві комуністичного суспільства» [25, с. 242]. Саме це, як слідом за М.Хрущовим робили висновок деякі науковці, і призвело до важкого становища у сільському господарстві, яке склалося на 1953 р. [30, с. 6–7]. Загалом же особлива відповідальність за відставання сільського господарства покладалася на вже переможеного Г. Маленкова. Він, нібито як відповідальний ще до смерті Й. Сталіна, за цю важливу галузь, не знав і не хотів вивчати її особливості, керував «загалом», «відірвався від народу» і не жив його потребами. Посмертно дісталася «на горіхи» і Л. Берії, який, ніби навмисне «підривав колгоспний лад» і створював в країні труднощі з продовольством [11, с. 29].

У другий період у літературі наголос робився на об'єктивних причинах відставання сільського господарства до 1953 р. – матеріальні труднощі повоєнного часу, нестача засобів для одночасного розвитку аграрного сектора і промисловості. Так, в історіографічній монографії О. Чинчикова «Історіографія трудового подвигу советского крестьянства» (Саратов, 1977) зазначалося, що автори праць кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. при розгляді причин відставання сільського господарства до 1953 р. перебільшували роль суб'єктивних чинників і недооцінювали об'єктивні фактори [28, с. 122]. Як приклад дослідник наводив статтю С. Кутового «Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства» (1964 р.). У ній йшлося про те, що за Й. Сталіна сільське господарство розглядалося як другорядна галузь матеріального виробництва, а збільшення продуктів землеробства та тваринництва намагалися забезпечити шляхом тиску на селянство, збільшенням податків [28, с. 122].

О.Чинчиков наполягав на тому, що такі суб'єктивні оцінки спотворюють дійсне уявлення про ситуацію, «боротьбу партії за відбудову та розвиток сільського господарства» після війни, тобто фальсифікували її. Рішення жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС, зазначав дослідник, допомогли історикам подолати суб'єктивні помилки в розвитку історичних знань [28, с. 122]. Вочевидь, такі

висновки науковця пояснюються певним сталінським ренесансом за часів Л. Брежнєва.

Попри це, у другий період обґрунтовувалися також і суб'єктивні причини занепаду аграрного сектора – помилки і прорахунки при керівництві сільським господарством, надмірна централізація у плануванні господарства колгоспів і радгоспів, недостатнє їх матеріально-технічне забезпечення, нераціональне використання наявної техніки, прорахунки в організації та оплаті праці, у підготовці, підборі та розстановці керівних кадрів і спеціалістів тощо. Як основний чинник уповільнення темпів зростання сільського господарства визначалося порушення «ленінських принципів» матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників у розвитку виробництва [8, с. 412–413; 7, с. 655].

Відсутність інтересу колективних господарств та їх трудівників, як вважали економісти-автори колективної праці «Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период» (М., 1965), виявилось у встановленні дуже низьких цін на аграрну продукцію. Внаслідок цього виробництво деяких сільськогосподарських товарів, вкладання праці в сільське господарство стали не вигідними. Зниження матеріальної зацікавленості колгоспників негативно відбилося на продуктивності праці, урожайності сільськогосподарських культур і тваринництві [18, с. 260].

У першій книзі академічного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (К., 1967) поряд із вищезазначеними причинами існуючої кризи у сільському господарстві до 1953 р. автори звернули увагу на дуже критичне становище у тваринництві, що було найбільш нерентабельною галуззю. Однією з серйозних причин цього, як зазначено в дослідженні, була низька оплата праці колгоспників, а високі норми сільськогосподарського податку підривали особисте підсобне господарство. На початок 1953 р. половина колгоспних дворів України не мали корів. Крім того, у занедбаному стані перебували сади та виноградники колгоспників [23, с. 59–60].

Нетиповою у цей період була ґрунтовна монографія Є. Талан «Колгоспи Української РСР у період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.)», в якій причини відставання сільськогосподарського виробництва, економічно необґрунтовані, низькі закупівельні ціни на його продукти пояснювалися, крім іншого, також і перегинами культу особи Й. Сталіна [22, с. 19]. Вочевидь, давалася ознака інерції «відлиги». Найбільш активно дослідники аргументували тезу про кризовий на початок 1950-х рр. стан сільського господарства у третій історіографічний період. Так, економіст-аграрник І. Русинов убачав причину кризи в тому, що Й. Сталін протягом своєї багаторічної діяльності так і не зміг відмовитися від принципів економічної політики «воєнного комунізму» [20, с. 36].

На думку В. Данилова, кризове становище на селі на початок 1950-х рр. було пов'язане з безпосередніми наслідками адміністративно-командної системи (далі – АКС) управління колгоспним і радгоспним виробництвом, що виникла у ході колективізації. Ця система складалася з таких основних

елементів: 1) зосередження техніки у державній власності в МТС, що ставило колгоспи в нерівноправне, залежне становище; 2) натуральна оплата за використання техніки МТС колгоспами на нееквівалентній основі; 3) обов'язкові поставки продукції колгоспів державі, які мали характер податку; 4) директивне планування, визначення згори для колгоспів розмірів посівів кожної культури тощо; 5) бюрократичне керівництво колгоспами [3, с. 58]. Отже, бачимо тут перелік основних хиб аграрної політики КППС, які були закладені у самому генотипі колгоспної системи, що у концентрованому вигляді проявилось на початку 1950-х рр.

Своєрідною санкцією на поглиблення критичного розгляду останніх років сталінської аграрної політики став березневий (1989 р.) пленум ЦК КППС, на якому було зроблено розлогий аналіз історичного досвіду КППС в аграрному секторі. Цього часу науковці традиційно скористалися відомостями, що були оприлюднені на партійному форумі. Тепер важке становище сільського господарства пояснювалося ігноруванням економічних законів та порушенням еквівалентного товарного обміну між містом і селом. Державна заготівля сільгоспродуктів ототожнювалася з продрозкладкою [13, с. 46].

У праці Г.Сургая підкреслювалося, що вилучення величезних коштів з аграрного сектора замовчувалося науковою літературою і приховувалося офіційною статистикою. Автор наводив відомості з доповіді М. Горбачова на березневному (1989 р.) пленумі ЦК КППС про те, що за 1946 – 1953 рр. в аграрній галузі було вироблено 298 млрд руб. національного доходу, із них там використано лише 193 млрд руб., а 105 млрд пішло в інші сфери економіки [5, с. 355; 21, с. 75–76].

Пострадянська історіографічна ситуація характеризувалася інтенсивним звільненням науковців від політико-ідеологічної заангажованості та переосмисленням радянського періоду історії в контексті відносин тоталітарного суспільства. Після 1991 р. були скасовані обмеження щодо користування архівними документами. Науковці-історики отримали доступ до засекречених раніше фондів архівних установ. У цей час лейтмотивом досліджень радянської аграрної історії стало міркування про колгоспно-радгоспну систему як явище позбавлене історичної перспективи. Важливим чинником покращення історіографічної ситуації на пострадянському просторі став вихід у світ на межі третього і четвертого періодів перекладів російською мовою праць західних дослідників. У них стосовно передумов і мотивації реформ періоду «відлиги» висловлено низку спостережень, зокрема про кризовий стан в аграрному виробництві. Так, Дж. Боффа для визначення становища, що склалося у сільському господарстві перед смертю Й. Сталіна, застосував прості й водночас глибокі поняття – «деградація», «занепад», «привид нового голоду». Це, на думку науковця, спричинило «модифікацію» аграрної політики [4, с. 407].

Нова історіографічна ситуація створила умови в Україні та Росії для більш ґрунтовного розгляду передумов виникнення постсталінської аграрної

політики. У цьому сенсі українські та російські дослідники зосередилися на обґрунтуванні положень про село, як зону підневільної праці, надмірне стягування коштів з аграрного сектора, нездатність держави гарантувати задоволення потреб населення харчовими продуктами, стримування розвитку особистого господарства селян. Так, у другому томі «Історії українського селянства» (К., 2006) наведено відомості про те, що на початку 1950-х рр. країна фактично не мала хлібних запасів та страхового зернового фонду, намітилося скорочення заготівель хліба. Колгоспи УРСР за валовим збором зернових культур не змогли досягти довоєнного рівня. Водночас рівень харчування населення був далеким від раціональних норм, а сільські жителі самозабезпечували себе лише завдяки особистому підсобному господарству. Відтак аграрний сектор економіки потребував нових імпульсів для розвитку [9, с. 411].

У працях В. Барана розвиток сільського господарства України напередодні «відлиги» порівнювався з довоєнним часом. У результаті дослідником зазначено нижчий за довоєнний рівень виробництва зернових культур, овочів, неповне відновлення поголів'я худоби. Поміж іншого вказано на невелику частку, що припадала на колгоспи і радгоспи, у виробництві м'яса, молока, яєць тощо [1, с. 62–63; 2, с. 155–156].

Російський дослідник О. Пижигов, а також В. Даниленко та І. Романюк висловлювали думку про те, що за Й. Сталіна свідомо робився акцент на випереджальному розвитку важкої індустрії коштом легкої промисловості й сільського господарства, що обґрунтовувалося традиціями «марксистсько-ленінського вчення». При цьому аграрний сектор виступав економічним донором і безперервно зазнавав фактичного пограбування з боку держави. Таке становище було однією з головних причин низького рівня добробуту радянського населення та хронічного відставання життєвих стандартів від іноземних взірців [17, с. 17–18; 9, с. 412–413].

В історичних нарисах «Україна: друга половина ХХ століття» (К., 1997) сільських трудівників охарактеризовано як «соціальних кріпаків у своєрідних резерваціях», на яких «окошилися всі прорахунки соціалістичного будівництва». На селі, твердили автори нарисів, фокусувалася вся потворність АКС [24, с. 90].

У монографії російського історика І. Зеленіна [6] на підставі статистичних відомостей зроблено висновок про безупинне зростання, особливо на початку 1950-х рр., державних податків на присадибні господарства колгоспників. Унаслідок цього різко скоротилось поголів'я індивідуальних корів. Щоб уникнути надмірного оподаткування, селяни вирубували сади, відмовлялися від ягідників, застосовували фіктивний розподіл дворів, аби бодай таким чином приховати розміри присадибного господарства. На додаток, зауважував історик, молоді усіма правдами і неправдами прагнула переїхати до міста. Це виявилось у факті збільшення чисельності міського населення протягом 1950–1953 рр. на 14 198 тис. осіб. Саме тому запаси зерна з уро-

жаю 1953 р. не покривали внутрішніх потреб, що змусило владу вдатися до розбронювання державного резерву [6, с. 52–53].

Російський науковець В. Шестаков [29] на основі архівних матеріалів здійснив аналіз неопублікованої частини доповіді М. Хрущова на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, в якій наводилися відомості про рівень споживання продуктів харчування у США, Великій Британії, Франції та СРСР у 1950–1952 рр. та його раціональні норми. Із наведених показників можна бачити, що в СРСР у 1952 р. рівень забезпечення населення молоком і молочними продуктами був майже у два рази нижчий, ніж у США; м'ясом, рибою і цукром – майже у три рази нижче; фруктами – майже у п'ять разів нижче; проте споживання хліба та картоплі у СРСР було вище, ніж у США, практично в чотири рази. У 1953 р. становище з продовольством ще більше погіршилося. Країна опинилася на порозі нового голоду, слідом за Дж. Боффою твердить В. Шестаков [29, с. 152–153].

За наведеними у монографії В. Шестакова даними з колись засекречених зведень ЦСУ СРСР, не кращими були справи і з забезпеченням селян непродовольчими товарами. Так, у 1952 р. сільськими жителями було куплено у середньому на 100 осіб шкіряного взуття – 40 пар, гумового – 35 пар, тканини – 720 метрів. Це, на думку дослідника, вимагало від наступників Й. Сталіна корекції економічної політики [29, с. 153–154].

У монографії І. Романюка [19] державні заходи стосовно українського села напередодні «відлиги» кваліфіковано як «економічний примус». Найбільш наочний його прояв, за визначенням науковця, – «непосильний податковий тягар». Історик охарактеризував його виразними словами – «податкова війна» і «податковий терор». У фіналі – податкові закони 1952 р., що збільшували норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників, встановлювалася єдина надбавка (10%) на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняка худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих прибутків [19, с. 39–40]. Ю. Ніколайцем зазначався навмисний характер державної політики, спрямованої у повоєнні роки на «пролетаризацію селянства», що впливало із загального політичного курсу КПРС [16, с. 250].

Таким чином, деградація продуктивних сил села – лейтмотив міркувань наступників Й. Сталіна щодо причин невідкладності виправлення економічних і соціальних умов життя сільського населення. Так, «спадкоємці» вождя згенерували первинне знання про те, що змусило їх до перетворень на селі. Потреба наукового аналізу економічних реформ періоду «відлиги» вимагала й від науковців відповіді на запитання: що спонукало нове керівництво країни відмовитися від пріоритетів попереднього курсу розвитку сільського господарства? У першій історіографічній період, з другої половини 1950-х рр., в історичній науці сформувалося стале розуміння про наявність під кінець сталінського правління кризової ситуації в аграрному секторі економіки. Вона обумовлювалась об'єктивними (наслідки війни, нагальне завдан-

ня відновлення важкої індустрії) і суб'єктивними (культ особи Й. Сталіна, значні помилки при керівництві галуззю) причинами. З'ясування причин занепаду сільського господарства, в основному, зводилося до інтерпретації висновків ЦК КПРС. Разом із слухними причинами кризового стану аграрного сектора економіки на 1953 р. науковці активно послуговувалися політико-ідеологічними штампами, які були відлунням боротьби за владу на вищих щаблях партійно-державної ієрархії.

У другий період у літературі наголос робився на об'єктивних причинах відставання сільського господарства до 1953 р. – матеріальні труднощі повсякчасу, нестача засобів для одночасного розвитку аграрного сектора і промисловості. Разом із цим не зникли із наукового обігу обґрунтування занепаду сільського господарства суб'єктивними причинами. У виняткових випадках труднощі соціально-економічного розвитку села пояснювалися прорахунками аграрного курсу, що визначалися культом особи Й. Сталіна.

У третій історіографічний період суб'єктивна складова причин занепаду сільського господарства набула більшої змістовності за рахунок міркувань про воєнно-комуністичні орієнтири у визначенні

сталінським керівництвом сільськогосподарської політики. Водночас у цей період кризове становище на селі на початку 1950-х рр. пов'язувалося із безпосередніми наслідками адміністративно-командної системи управління колгоспним і радгоспним виробництвом, а також порушенням еквівалентного обміну між містом і селом. Пострадянська історіографічна ситуація характеризується збільшенням можливостей щодо поглиблення наукової ґрунтовності та розширенням джерельної бази дослідницької діяльності. Російські та українські історики конкретизували новими відомостями та умовисновками положення про кризовий стан сільського господарства на початку 1950-х рр. Сучасна історична наука збагатилася дослідженнями, де передумови виникнення постсталінського курсу аграрної політики розглядаються в контексті економічних, соціальних і політичних відносин тоталітарного суспільства.

Таким чином, радянська, пострадянська історіографія сформувала широкий набір уявлень про суттєві вади державної політики стосовно села напередодні 1953 р. – від визнання об'єктивних причин до уродженої хибності аграрної політики СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 448 с.
2. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
3. Бокарев В.П., Теццов Н.В. Конференція учених-аграрників / В.П. Бокарев, Н.В. Теццов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 50 – 58.
4. Боффа Дж. История Советского Союза: [в 2 т.] / Пер с ит. – 2-е изд. / Дж. Боффа. – М.: Международные отношения, 1994. – Т. 2. – 632 с.
5. Горбачев М.С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 года / М.С. Горбачев // Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 7: октябрь 1988 г. – июнь 1989 г. – С. 347 – 386.
6. Зеленін І.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущёва и сельское хозяйство / И.Е. Зеленін. – М.: Изд. центр Института российской истории РАН. – 2001. – 305 с.
7. История Украинской ССР: [в 2 т.] – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 2. – 900 с.
8. Історія селянства Української РСР: [в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 1967. – 534 с.
9. Історія українського селянства [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.
10. Клімов П.І. Колхозная деревня после сентябрьского пленума ЦК КПСС (1953–1958) / П.І. Клімов // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 34 – 53.
11. Ковалевський Б.П. Могутня сила побудови комунізму (Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва) / Б.П. Ковалевський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 195 с.
12. Маленков Г. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР 8 августа 1953 г. / Г. Маленков // Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5 – 8 августа 1953 г.: Стенографический отчет. – М.: Изд-во Верховного Совета СССР, 1953. – С. 260 – 292.
13. Механізм хозяйствования: осмысление исторического опыта Украины: [в 2 ч.] – Харьков: Харьковский государственный институт культуры, 1991. – Ч. II: Административно-командная система управления экономикой и экономические реформы. – 1991. – 112 с.
14. Неліп І.П. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период круглого подъема (на материалах Украинской ССР) / И.П. Неліп // Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период круглого подъема сельского хозяйства. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – С. 9 – 75.
15. Неліп І.П. Помощь рабочего класса крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период круглого подъема (1953–1959): На материалах Украинской ССР: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук / И.П. Неліп. – М., 1961. – 19 с.
16. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940 х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю.О. Ніколаєць. – Вінниця: Інфракон, Інфракон-І, 2007. – 360 с.
17. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель» / А.В. Пыжиков. – М.: Олма-пресс, 2002. – 511 с.
18. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. – М.: Наука, 1965. – 600 с.
19. Романюк І.М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
20. Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки / И.В. Русинов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 36 – 49.
21. Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
22. Талан Є.П. Колгоспи Української РСР у період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Є.П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
23. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму [в 5 кн.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Кн. 1: Великі звершення. – 1967. – 356 с.
24. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / [П.П. Панченко, М.Р. Плющ, М.Р. Шевченко та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
25. Хвостин Н.П. Колхозное крестьянство Украины в борьбе за расширение сырьевой базы промышленности / Н.П. Хвостин // Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период круглого подъема сельского хозяйства (1953–1958 гг.). – М.: Изд. ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – С. 241–301.

26. Хрущев Н.С. Итоги развития сельского хозяйства за последние пять лет и задачи дальнейшего увеличения производства сельскохозяйственных продуктов: Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 декабря 1958 / Н.С. Хрущев // Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства: [в 8 т.]. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 3: Январь 1958 – май 1959 гг. – С. 336 – 450.
27. Хрущев Н.С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР: Доклад на пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953 года / Н.С. Хрущев // Строительство коммунизма в СССР ... – Т. 1: Сентябрь 1953 – январь 1955 гг. – С. 7 – 84.
28. Чинчиков А.М. Историография трудового подвига советского крестьянства (1941 – 1976 гг.) / А.М. Чинчиков. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1977. – 177 с.
29. Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.
30. Шульга І.В. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку промисловості і сільського господарства (1953 – 1955 рр.) / І.В. Шульга. – К.: Вид-во Укр. академії сільськогосподарських наук, 1959. – 48 с.